

مطالعه و شناخت آرایه‌های معماری دو مسجد قاجاری حاج شهباز خان دولتشاه در شهر کرمانشاه در قیاس با مسجد سپهسالار در تهران

سید هاشم حسینی* فرید احمدزاده**

چکیده

۶۳

طی دوره قاجاری در شهر کرمانشاه به عنوان یک شهر مهم و مرکز حکومتی فرزند بزرگ فتحعلی شاه، محمدعلی میرزا، بناهای شاخصی از جمله مساجدی با ویژگی‌های تزیینی خاص و زیبا ساخته شده است. در این پژوهش، سعی بر آن است تا با تمرکز بر دو مسجد دولتشاه و حاج شهباز خان که از مهم‌ترین بناهای مذهبی این دوره در کرمانشاه هستند؛ تزیینات معماری آنها (کاشی‌کاری، آجرکاری، گچ‌بری، حجاری و...) مورد بررسی، توصیف و تحلیل و مقایسه قرار گیرد. همچنین بر شناخت عناصر بومی منطقه، در خلق نقوش و مضامین تزیینات معماری این مساجد تأکید می‌شود. دلیل انتخاب این دو مسجد آن است که از لحاظ ماهیت تزیینات معماری و نقوش تزیینی نسبت به سایر مساجد قاجاری کرمانشاه برتری خاصی دارند و شاخص‌های تزیینات معماری دوره قاجار در شهر کرمانشاه را می‌توان در آنها به روشنی مشاهده نمود. هدف پژوهش، شناسایی و طبقه‌بندی نقوش و مضامین اصلی تزیینات معماری مساجد دولتشاه و حاج شهباز خان دوره قاجار در شهر کرمانشاه، در قیاس با مسجد سپهسالار در شهر تهران است تا به این پرسش‌ها پاسخ داده شود: نخست، تزیینات معماری مساجد قاجاری دولتشاه و حاج شهباز خان شهر کرمانشاه به لحاظ نقوش و مضامین شامل چه موارد و ویژگی‌هایی است؟ دوم، چه تفاوت‌ها و تشابهاتی در تزیینات مساجد دولتشاه و حاج شهباز خان در شهر کرمانشاه، در قیاس با مسجد سپهسالار در پایتخت قاجارها در شهر تهران مشاهده می‌شود؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که تزیینات معماری در مساجد قاجاری شهر کرمانشاه، نقوش هندسی، گیاهی، جانوری و تزیین کتیبه‌ای را در برمی‌گیرند که از نظر سبک و محتوا ارتباط نزدیکی با دیگر تزیینات بناهای هم‌دوره را نشان می‌دهند. پژوهش حاضر، بر مبنای بررسی‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای و سپس با بهره‌گیری از روش‌های توصیفی - تحلیلی صورت پذیرفته است.

کلیدواژه‌ها: مسجد حاج شهباز خان، مسجد دولتشاه، مسجد سپهسالار، نقوش تزیینی، شهر کرمانشاه

* دانشیار، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان.

** کارشناسی ارشد باستان‌شناسی اسلامی، دانشگاه هنر اصفهان. (نویسنده مسئول)

مقدمه

در تاریخ اسلام، مساجد در رأس توجه مردم، به ویژه هنرمندان و آرایه‌کاران معتقد به مبانی دینی قرار داشته است. آنچه برجای مانده، خود در پیچه‌ای است برای شناخت عظمت معماری به کار رفته در بنای مساجد، به ویژه آنکه در معماری و تزیینات وابسته به معماری بناها، مظاهر معنوی و مفاهیم والای مذهبی چه در انتخاب رنگ و چه در انتخاب شکل و فرم بسیار ماهرانه تلفیق شده‌اند. علی‌رغم نگاه محققان در سال‌های اخیر به مقوله تزیینات معماری مساجد در دوره‌های مختلف، دوره قاجار - که بسیاری از نگرش‌ها و باورها و رفتارهای فرهنگی، هنری کشور متأثر از آن است - کمتر مورد توجه قرار گرفته است. بسیاری از بناها از جمله مساجد در این دوره در شهرهای ایران بنا شده است که تاکنون تحقیق و پژوهش جامعی در خصوص شناسایی و تحلیل تزیینات معماری آن‌ها صورت نگرفته است و مساجد قاجاری شهر کرمانشاه (حاج شهبازخان و دولت‌شاه) از جمله این بناها هستند.

مسجد حاج شهبازخان یکی از مساجد قاجاری شهر کرمانشاه است که در محله علاف‌خانه واقع در چهارراه مدرس، کوچه شهید داوود شهلائی واقع است، بانی مسجد حاج شهبازخان از بزرگان ایل کلهر است که در زمان فتحعلی شاه به مقام بیگی (رییس ایل) رسیده و از شخصیت‌های بزرگ و مورد احترام زمان خویش بوده است. این مسجد در سال ۱۲۳۵ ه.ق. احداث گردیده است.

در کتاب کرمانشاهان باستان آمده است:

«حاج شهبازخان و شش برادر او که مؤسس طایفه معروف به حاجی زادگان بودند در سال ۱۲۳۵ ه.ق. مسجدی در خارج شهر کرمانشاه آن روزگار بنا کردند که سالیان محل طلاب علوم دینی و تبلیغات مذهبی بوده و هم‌اکنون به نام مسجد حاج شهبازخان شهرت دارد، این بنا امروز نیز به عنوان مدرسه علوم دینی مورد استفاده است» (گلزاری و همکاران، ۱۳۵۰: ۱۶۲).

مسجد در زمینی به مساحت ۱۷۸۱ متر احداث گردیده که در آن میان ۴۳۷ مترمربع به حیاط اختصاص داده شده است. سردر مسجد که در ضلع غربی مسجد قرار دارد به کوچه منتهی می‌شود و با استفاده از پله‌های خشتی به حیاط متصل می‌گردد. سردر دارای کتیبه قرآنی است، در ضلع‌های شرقی، غربی و شمالی مسجد، در قسمت ازاره‌ها و طاق‌نماها مرمت‌هایی در دوره اخیر صورت گرفته است که نمای اصلی مسجد را تغییر داده است. شبستان در ضلع جنوبی واقع است و سقف بزرگ آن از بیست گنبد تشکیل شده و بر ۱۲

ستون سنگی یکپارچه استوار است. گنبد‌های شبستان با رسمی‌بندی و معقلی‌های زیبا تزیین یافته است، محراب در ضلع جنوبی قرار دارد و با کاشی‌کاری مزین شده است. این مسجد دارای دو ورودی است که در ضلع‌های شرقی و غربی قرار دارد در کنار ضلع‌ها حجره‌هایی قرار دارند که طلاب علوم دینی از آنها استفاده می‌نمایند.

مسجد دولت‌شاه کرمانشاه توسط محمدعلی میرزای دولت‌شاه که از سال ۱۲۲۱ ه.ق. تا سال ۱۳۲۷ ه.ق. سرحددار عراقین و حاکم کرمانشاه بود (بایبوردی، ۱۳۴۷: ۳۲)، ضمن بنای ساختمان دیوان‌خان کرمانشاه که دارای دوازده عمارت بود، برای ادای فریضه خود و خانواده، بر طبق کتیبه تاریخ‌دار، مسجدی در سال ۱۲۲۲ ه.ق. نیز جنب دیوان‌خان احداث کرد که امروزه به مسجد دولت‌شاه معروف است. (سازمان میراث فرهنگی استان کرمانشاه، ۱۳۸۰).

مسجد به صورت دو شبستانه (زنانه - مردانه) است و تزیینات کاشی‌کاری، گچ‌بری، نقاشی دیواری، حجاری و مقرنس‌کاری به این مسجد امتیاز مخصوصی در میان مساجد قاجاری شهر کرمانشاه داده است. داخل شبستان از دو قسمت مجزای مردانه و زنانه تشکیل شده و صحن شبستان و محراب دارای ستون‌های سنگی زیبا و متنوع در قسمت مردانه است. شبستان زنانه به صورت گچ‌بری و مقرنس‌کاری تزیین شده است. محراب مسجد دارای تزیینات سنگی و شبستان دارای کتیبه‌هایی با مضمون حدیثی و اسامی مقدس و نقاشی‌های دیواری است که با نقوش گل و پرند به صورت زیبا به اجرا درآمده‌اند.

تلاش برای شناساندن هویت ملی ایرانی - اسلامی در قالب پژوهش‌های بومی و منطقه‌ای با اندیشه‌ای فرا منطقه‌ای می‌تواند راهکاری مناسب برای بازشناسی آثار تمدنی و ملی کشور باشد. پژوهش حاضر با هدف شناسایی و طبقه‌بندی نقوش و مضامین اصلی تزیینات معماری مساجد دولت‌شاه و حاج شهبازخان دوره قاجار در شهر کرمانشاه، در قیاس با مسجد سپهسالار در شهر تهران و پاسخ به سؤالاتی نظیر اینها صورت گرفته است: ۱- تزیینات معماری مساجد قاجاری دولت‌شاه و حاج شهبازخان شهر کرمانشاه به لحاظ نقوش و مضامین شامل چه موارد و چه ویژگی‌هایی است؟ ۲- چه تفاوت‌ها و تشابهاتی در تزیینات مساجد دولت‌شاه و حاج شهبازخان در شهر کرمانشاه، در قیاس با مسجد سپهسالار در پایتخت قاجارها در شهر تهران مشاهده می‌شود؟

پیشینه تحقیق

در رابطه با تزیینات معماری دوره قاجار و بناهای مورد مطالعه، کتاب‌ها یا مقالاتی نگاشته شده است. محمدعلی سلطانی

در شهرهای تهران و سمنان سخن به میان می‌آورد. مکی نژاد (۱۳۸۸) در کتاب "تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی" به بررسی تمام تزیینات معماری دوره اسلامی پرداخته است. او در این کتاب تمامی هنرهای وابسته به معماری به خصوص کاشی‌کاری و آینه‌کاری را به صورت جداگانه توضیح داده است. زهره بزرگمهری و خدادادی (۱۳۹۰) در کتاب خود تحت عنوان "آمودهای ایرانی" به طبقه‌بندی تزیینات معماری اسلامی، اصطلاحات، شیوه و نوع کاربرد آنها می‌پردازند که این منبع برای تزیینات معماری و شناخت هنرهای تزیینی و کاربرد آنها مناسب است.

لازم به ذکر است، مساجد قاجاری حاج شهبازخان و دولت‌شاه از بناهای مذهبی در شهر کرمانشاه هستند؛ بناهای ناشناخته‌ای که هنوز مورد بررسی و مطالعه قرار نگرفته‌اند، این پژوهش گامی مهم در معرفی تزیینات معماری این بناهای مذهبی در شهر کرمانشاه است.

روش تحقیق

شیوه پژوهش مقاله حاضر، توصیفی - تحلیلی (کیفی) است. اصولاً موضوع مطرح‌شده را نخست توصیف و سپس تبیین و تحلیل می‌کند. روش گردآوری اطلاعات به صورت میدانی و تحقیقات کتابخانه‌ای و اسنادی با بهره‌گیری از منابع مکتوب است. سپس به شناسایی و طبقه‌بندی نقوش و مضامین اصلی تزیینات معماری مساجد مزبور، بر اساس جداول تفکیک‌شده پرداخته می‌شود.

معرفی آرایه‌های معماری مسجد حاج شهبازخان

تزیینات کاشی‌کاری

یکی از هنرهای تزیینی مسجد حاج شهبازخان تزیینات کاشی‌کاری است. در این مسجد ضلع جنوبی نسبت به سایر اضلاع تحت پوشش کاشی‌کاری بیشتری است. تکنیک کاشی‌کاری مسجد مذکور هفت‌رنگ و معرق است که تکنیک معرق در ضلع جنوبی بسیار زیبا و با هنرمندی به کار رفته است. ویژگی جالب در تزیین کاشی مسجد، ترکیب رنگ‌های تند و گرم است، رنگ‌های قهوه‌ای کمرنگ، لاجوردی و سفید که با رنگ سیاه از هم تفکیک و کاشی‌کاری بسیار زیبایی را به وجود آورده است (تصویر ۱). در داخل قسمت‌هایی از بنا و به خصوص شبستان اصلی مسجد، نقوش هندسی بیش‌ترین کاربرد را دارد. در دیوارهای داخلی حیاط، نقوش کتیبه‌ای بر روی کاشی‌های هفت‌رنگ لاجوردی ساده به اجرا درآمده است. نقوش تزیینی کاشی‌کاری این مسجد همان نقوش تزیینی در سایر بناهای دوره اسلامی، شامل نقوش هندسی، گیاهی،

(۱۳۷۴) در کتاب ده‌جلدی خود به نام "جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان" در جلد اول به بررسی معماری مساجد، حسینیه‌ها، تکایا و ... پرداخته و در جلد چهارم و پنجم به رجال سیاسی کرمانشاه و بانی بعضی از مساجد اشاره‌ای دارد اما وارد مبحث معماری این ابنیه و تزیینات آنها نشده است. مهناز شایسته فر (۱۳۷۷) در مقاله‌ای به نام "کرمانشاه دیاری آشنا" ضمن اشاره به پیشینه تاریخی شهر، به بررسی آثار معماری و تاریخی شهر کرمانشاه پرداخته و اشاره‌ای به مساجد این شهر به صورت موردی دارد. عنایت ... بهره‌مند سرخابی (۱۳۷۸) در کتاب "در جست‌وجوی هویت شهری کرمانشاه" در فصل سوم به تاریخچه شهر کرمانشاه و معماری و سابقه شهرنشینی در شهر کرمانشاه می‌پردازد و بعد از بررسی حمام‌ها و تکایا به بررسی مساجد این شهر به صورت کلی می‌پردازد که منبع خوبی برای مطالعه تطبیقی مساجد مورد مطالعه با معماری پیشین در شهر کرمانشاه است. کتاب "معماری معاصر ایران" نوشته امیر بانی مسعود (۱۳۸۸) کتاب مهمی در مورد چگونگی روبه‌رو شدن ایرانیان با دنیای جدید و تأثیر آن در معماری قاجار و چگونگی تأثیر گرفتن از غرب است. کتاب "آیین خیا (بررسی و تحلیل تزیینات معماری دوره قاجار)" مرتضی گودرزی (۱۳۸۸) به بررسی و تحلیل تزیینات معماری قاجار پرداخته که در آن بررسی بناهای قاجاری تهران (کاخ گلستان و عمارت مسعودیه) مدنظر بوده است. وحید قبادیان (۱۳۸۵) در کتاب "معماری در دارالخلافه ناصری، سنت و تجدید در معماری معاصر تهران" مطالبی در خصوص هنر معماری قاجار می‌آورد و به بررسی هنر معماری زمان قاجارها و به خصوص زمان ناصرالدین‌شاه می‌پردازد. محمدرضا کمالی (۱۳۸۸) در مقاله‌ای تحت عنوان "بررسی معماری در دوران قاجار" به نکات مهمی درباره هنر و معماری قاجار اشاره می‌کند که عبارت‌اند از: ۱- نقش و جایگاه معماری قاجار در تاریخ معماری پیشین ایران ۲- بررسی خصوصیات، عناصر و اشکال معماری قاجار ۳- عوامل مؤثر در شکل‌گیری معماری قاجار چه داخلی و چه خارجی و همچنین نوآوری‌های خود قاجاری‌ها ۴- بررسی انواع بناهای قاجار از جمله مساجد، مدارس، خانه‌ها، پل‌ها و ... ۵- عناصر معماری رایج در دوران قاجار مانند بادگیر و سنتوری. وی بیشتر به تأثیر معماری دوره صفویه بر دوره قاجار و همچنین تأثیرات غرب می‌پردازد که در جای خود منبع خوبی برای شناخت و بررسی معماری قاجاری است. اسکارچیا (۱۳۷۶) در کتاب خود تحت عنوان "هنر صفوی، زند و قاجار" خلاصه‌ای درباره معماری و تزیینات دوره قاجار می‌آورد و خیلی کوتاه در مورد بناهای قاجار و اسامی آنها

اسلیمی و ختایی و از نظر مضامین، طبیعی و مذهبی است. شبستان مسجد حاج شهبازخان در ضلع جنوبی دارای بیشترین تزیینات کاشی کاری در مسجد حاج شهبازخان است. زیباترین قسمت شبستان تزیینات کاشی کاری معرق در داخل محراب است. محراب زیبای کاشی کاری شده به شکل طاق‌نمایی تیزه‌دار است. در دو طرف این محراب دو نوار هم‌اندازه و زیبا ایجاد شده که نمای محراب را زیبا جلوه می‌دهد. نقوش محراب تماماً هندسی و به صورت چندضلعی، لوزی، مربع و طرح‌های هندسی شمسه، گره و ستاره است که با هنرمندی خاص به اجرا درآمده است. تزیینات کاشی معرق در ساخت محراب بسیار زیبا و خارق‌العاده است به طوری که بدون شک از زیباترین محراب‌های مساجد دوره قاجار در کرمانشاه است. در تزیین آن از طرح‌گلدانی گرفته تا طرح‌های ریز هندسی به کار رفته است. رنگ‌های به کار رفته در محراب به صورت قهوه‌ای روشن، لاجوردی و سفید است و با استفاده از رنگ سیاه از هم تفکیک شده‌اند.

هنر گره‌سازی در مسجد حاج شهبازخان، یکی از زیباترین و شگفت‌انگیزترین هنرهای تزیینی داخل مسجد مذکور به شمار می‌آید. در مسجد مذکور گره چینی بر روی آجر و کاشی‌های معرق با تنوع رنگی خاص خود، به اجرا درآمده است. بیشترین تنوع گره‌ها در محراب شبستان و سقف گنبد‌ها به وجود آمده است. در سقف بیست گنبد داخلی شبستان، از ترکیب آجر و کاشی، گره‌هایی بر روی زمینه مربع ترسیم شده است. این گره‌ها شامل شمسه هشت مربع، گره چهار لنگه در زمینه دور تمام، مداخل معقلی، گل صابونگی معقلی شکل و گره هشت و چهار لنگه در قسمت محراب است.

کتیبه نگاری

در مسجد حاج شهبازخان کرمانشاه از هنر کتیبه‌نگاری استفاده شده و قسمت‌های بیرون و داخل مسجد را همین

کتیبه‌ها در بر گرفته‌اند که دربردارنده جملاتی در باره ایمان، علم‌آموزی و اعتقادات مسلمانان است. تمامی کتیبه‌های مسجد مذکور، به خط ثلث و مضامین آنها شامل مضامین مذهبی، سوره‌های قرآنی و اسماء مقدس است. تمامی این کتیبه‌ها به روی کاشی، در بیرون مسجد و در ضلع‌های صحن مسجد تماماً بر روی کاشی هفت‌رنگ به اجرا درآمده و کتیبه‌های مذهبی فاقد تاریخ هستند.

کتیبه‌های اضلاع غربی، شرقی، شمالی و جنوبی مسجد به صورت نوارهای عمودی بزرگ در کنار هم و به صورت مشابه و هم‌تراز در قالب سوره‌های قرآنی و احادیث به رنگ سفید و زمینه لاجوردی، همراه با نقوش اسلیمی بسیار کم‌رنگ به اجرا درآمده است.

در ضلع غربی مسجد مذکور، در یک نوار عمودی، احادیثی از امام علی (ع) و امام صادق (ع)، به خط ثلث و به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی اجرا شده است. مضمون هر دو حدیث در مورد آموختن علم و سوادآموزی است و اینکه بدون علم، انسان به حقیقت انسانی خود نمی‌رسد.

اضلاع شمالی و شرقی مسجد دارای کتیبه‌ای قرآنی هستند که از اول ضلع شمالی شروع و تا اواسط ضلع شرقی ادامه پیدا می‌کند. این سوره قرآنی آیه ۳۵ تا ۳۶ سوره نور است: "اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِ كَمَشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَيَّ نُورٌ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٣٥﴾"

فِي بُيُوتِ أَذْنِ اللَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ ﴿٣٦﴾"

حدیثی از امام صادق (ع) نیز در این قسمت هست (تصویر ۲).

تصویر ۱. جزئیاتی از کاشی کاری محراب شبستان جنوبی مسجد حاج شهبازخان، با مضامین هندسی (نگارندگان)

تزئینات حجاری

مسجد مذکور، از عنصر آجر با تلفیق کاشی، معقلی‌ها و رسمی‌بندی زیبایی به وجود آمده که در میان مساجد قاجاری کرمانشاه بی‌نظیر است.

هنر آجرکاری تزئینی (و البته بناهای آجری)، سرآمد دیگر تزئینات معماری در این دوره است. آجر در مسجد حاج شهبازخان در قیاس با مصالحی مانند کاشی، چوب، فلز، گچ، سنگ (همگی در شکل تزئین آن) به مراتب کاربرد فراوان‌تر و سطحی‌تری داشته است. بیشتر آجرهای مسجد مذکور به صورت ساده و فاقد سطح یا نقوش تزئینی بوده و استفاده از آن برای نماسازی ساختمان است. آجرکاری در بعضی نقاط مسجد، فرم‌های متنوع هندسی، منحنی، قوس‌ها و گنبد را به وجود آورده است (تصویر ۴).

رسمی‌بندی

به طور کلی رسمی‌بندی‌های فضای شبستان مسجد حاج شهبازخان از استقرار بین کمان‌های قوس که در نتیجه استقرار لنگه‌قالب‌ها به وجود می‌آید، پیروی می‌کند و سطوحی منحنی داخل گنبد، نقوش گره و شمشه را به وجود آورده‌اند. رسمی‌بندی‌های گنبد مسجد مذکور از ترکیب آجر و کاشی به دست آمده است. تمام گنبد‌های کوچک شبستان که بر پایه ستون‌های سنگی هستند، دارای رسمی‌بندی زیبایی هستند که با مهارت خاصی به اجرا درآمده است. رسمی‌بندی علاوه بر کم‌مخاطره بودن نسبت به سایر روش‌ها، دربرگیرنده تناسب، زیبایی و سهولت در اجرا است و از این طریق دهانه‌های بزرگ را نیز می‌توان پوشش داد. در رسمی‌سازی‌های مسجد

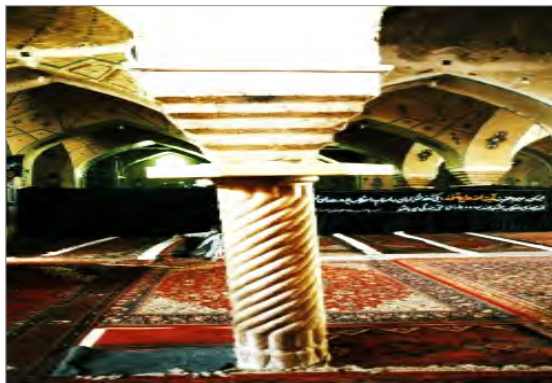
یکی دیگر از هنرهای سنتی ایرانی که در معماری مسجد حاج شهبازخان نقش سازه‌ای - تزئینی دارد، حجاری داخل شبستان جنوبی مسجد است. حجاری‌های شبستان جنوبی مسجد مذکور، مربوط به ستون‌های داخلی شبستان است. در ضلع جنوبی و در داخل شبستان مسجد حاج شهبازخان ۱۲ ستون سنگی یکپارچه استوار است. این ستون‌ها به فرم «پیچی» حجاری شده‌اند، سر ستون‌ها نیز از سنگ و به صورت پله‌ای تراشیده شده که در واقع نقطه پاکار تویزه‌ها را تشکیل می‌دهند. بیست گنبد در داخل شبستان بر این ستون‌ها استوارند. پایه‌های ستون دارای تزئین پایه‌گلدانی خاصی هستند. در مابین ستون‌ها در جایی که انتهای قسمت مارپیچی تمام و قسمت پله‌ای شروع می‌شود، سنگی محکم و ثابت برای حفظ تعادل ستون قرار دارد. از آنجا که ستون باربر است، چنین شیوه معماری ستون را تقویت و در واقع بار را تقسیم می‌کند. ستون‌های مسجد مذکور علاوه بر کاربرد سازه‌ای دارای کاربرد تزئینی در معماری مسجد حاج شهبازخان هستند (تصویر ۳).

آجرکاری

آجر به عنوان آرایه، در معماری مسجد مذکور، به صورت، عنصر سازه‌ای - تزئینی بکار رفته است. چنانچه از دیرباز معماران ایرانی به دلیل کمبود چوب، سنگ و دیگر مصالح مقاوم از آجر برای ساخت دیوارها، سقف، ستون، گنبد و فرم‌های منحنی و قوسی شکل استفاده برده‌اند. در شبستان

تصویر ۲. نمونه‌ای از تزئین کتیبه‌ای اضلاع غربی و شرقی مسجد حاج شهبازخان، با مضامین مذهبی (نگارندگان)

تصویر ۳. نمونه‌ای از حجاری سنگی ستون‌های مسجد حاج شهبازخان در کرمانشاه (نگارندگان)

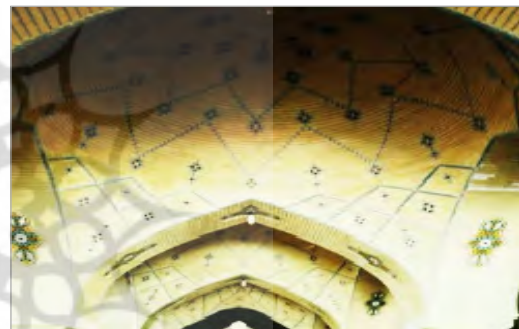
مذکور، رعایت این نکات بسیار جالب توجه است؛ ابتدا اینکه بسیار مناسب طراحی شده‌اند (از طریق قرار گرفتن پایه‌های سنگی، در محل مناسب) و دوم اینکه با انتقال دقیق خطوط تقاطع، حالت‌های رسمی بر روی قالب کار، به صورت دقیق و زیبا، طراحی و به اجرا درآمده است (تصویر ۴).

معرفی آرایه‌های معماری مسجد دولت‌شاه

کاشی کاری مسجد دولت‌شاه

کاشی کاری در مسجد دولت‌شاه با تکنیک‌های هفت‌رنگ و معقلی به کار رفته است. کاشی کاری هفت‌رنگ و معقلی با طیف رنگ‌های گوناگون اجرا شده که بیش‌ترین تنوع رنگ، زرد و سفید است. در مسجد دولت‌شاه، قسمت‌هایی از سردر ورودی مسجد مزین به تزیینات کاشی کاری شده است. نقوش تزیینی کاشی‌ها به صورت گیاهی و اسلیمی

و هندسی مورد استفاده قرار گرفته است. رنگ به کار رفته در کاشی کاری مسجد دولت‌شاه رنگ زرد، لاجوردی، آبی و سفید است. تزیین کاشی در ساختار بنا نسبت به مسجد حاج شهبازخان کمتر مورد توجه بوده است. سردر ورودی مسجد دولت‌شاه، به صورت طاق قوسی شکل است که دو پایه آجری تا بالای در اصلی ورودی کشیده شده و در را محکم مهار کرده است. سردر با استفاده از کاشی هفت‌رنگ تزیین شده به طوری که به مسجد کاشی سردر معروف است. تمامی سردر ورودی مسجد از پایه تا انتهای در با استفاده از آجر و کاشی مزین شده است. نقوش تزیینی کاشی کاری سردر به صورت گیاهی (اسلیمی و ختایی) در قالب کاشی کاری هفت‌رنگ نقش بسته است. رنگ‌های به کار رفته در تزیین سردر اصلی مسجد، رنگ سفید، زرد و لاجوردی است که زیبایی سردر کوچک بنا را دوچندان کرده است (تصویر ۵).

تصویر ۴. تزیینات معقلی و رسمی بندی شبستان مسجد حاج شهبازخان، ترکیب آجر و کاشی (نگارندگان)

تصویر ۵. جزئیات نقوش کاشی کاری سردر مسجد دولت‌شاه، با مضامین گیاهی (نگارندگان)

تزئینات کتیبه‌ای

در مسجد دولت‌شاه کرمانشاه، کتیبه نگاری، در تزئینات بیرونی بنا به کار نرفته است. تزئینات کتیبه‌ای مسجد دولت‌شاه در ضلع غربی و در داخل شبستان مسجد که به دو صورت مجزا زنانه و مردانه تقسیم شده، به کار رفته است. کتیبه‌های داخلی شبستان مسجد مذکور در قاب‌های کوچک به صورت دوگانه و تک در داخل دیوارها به صورت پراکنده به کار رفته است که متأسفانه بسیاری از آنها از بین رفته و یا به صورت کامل قابل خواندن نیستند. شاید دلیل اصلی آن عدم توجه مردم و شرایط آب و هوای منطقه باشد. خط این کتیبه‌ها به صورت نستعلیق و بر روی گچ یا تخته‌سنگ‌های مرمری در داخل دیوارها به کار رفته است. با توجه به کلمات باقی مانده از این قاب‌های تزئینی، این احتمال وجود دارد که بیشتر مضامین کتیبه‌ها احادیث و جملات بزرگان دین و به دوزبان فارسی و عربی باشد. در این مسجد از نوارهای کتیبه‌ای و آیات قرآنی خبری نیست، تنها خط مورد استفاده در تزئین کتیبه مسجد دولت‌شاه نستعلیق است (تصویر ۶).

تزئینات حجاری

در مسجد دولت‌شاه تزئینات حجاری به ستون‌های شبستان اصلی (غربی) مسجد مربوط است. ستون‌های شبستان مسجد

مذکور ۶ نمونه است. ۴ تا در وسط شبستان مربعی شکل و ۲ ستون زیبا در قسمت محراب سنگی مسجد قرار دارد. ستون‌های مسجد دولت‌شاه دارای پایه گلدانی شکل، بدنه‌های مارپیچی و سر ستون‌های مقرنس کاری شده مطبق و نواری از نقوش گیاهی بسیار ریز است. ستون‌های این شبستان از نظر شکل ظاهری، ارتفاع، تزئین و حتی کاربری مشابه ستون‌های قاجاری مسجد حاج شهبازخان است. رنگ غالب این ستون‌ها به صورت زرد متمایل به سبز است (تصویر ۷). محراب مسجد دارای دو ستون سنگی تزئینی مشابه ستون‌های شبستان است، با این تفاوت که دارای طبقه‌های تزئینی بلندتر و سر ستون شکلی تر نسبت به بقیه ستون‌های سنگی مساجد است. تمام محراب به صورت سنگی و به صورت مقرنس کاری تزئین شده است. حجاری زیبای محراب، به شبستان نمای خاصی داده و نشان برتری تزئین حجاری در مسجد دولت‌شاه است. در داخل صحن مسجد یک سنگ قبر تزئینی با نقوش فراوان گیاهی قرار دارد که از نظر حجاری و تراش بسیار جالب است، بر روی سنگ قبر تاریخ ۹۳۴ ه.ق. و اسم شخصی به نام حق نظر بن گلنار نوشته شده است.

تزئینات گچ‌بری

تزئینات گچی در ادوار نخست اسلامی برگرفته از طبیعت بوده اما در دوره‌های بعدی از طبیعت فاصله گرفته و به تجرید

تصویر ۶. نقوش کتیبه‌ای شبستان مسجد دولت‌شاه، با مضامین مذهبی (نگارندگان)

تصویر ۷. تزئین حجاری ستون‌های شبستان مسجد دولت‌شاه، مضامین هندسی و گیاهی (نگارندگان)

تزئین نقاشی دیواری

در دوره قاجار با ورود هنرمندان خارجی به ایران به تدریج زمینه آشنایی هنرمندان با پرسپکتیو فراهم شد و مقارن با مسافرت‌های شاهان قاجاری به غرب و اعزام نقاشان ایرانی به خارج از کشور و نیز ورود نقاشی‌های چاپی به ایران و حضور طبقات اجتماعی جدید در ایران تحولات گسترده‌ای در نقاشی ایرانی پدید آمد. تحولاتی که در نهایت به حضور نقاشی دیواری در مساجد منجر شد. بنابراین در طی دوره قاجاریه و در مسجد دولت‌شاه کرمانشاه ما شاهد این هنر تزئینی به صورت نقاشی دیواری در داخل شبستان مسجد هستیم. نقاشی به صورت نقاش گل و مرغ به تصویر کشیده شده است. تنوع نقش بلبل در قاب تزئینی نقاشی بر روی شاخه درخت و نقوش گیاهی و گل‌های سرخ نمای زیبایی به شبستان مسجد داده است. در دو قسمت از شبستان شاهد نقاشی دیواری هستیم. این هنر زیبا و درخشان تا حدودی دچار خراش شده است. نقاشی به روی چوب هم در سقف مرکزی شبستان، در طیف رنگ‌های قهوه‌ای، زرد و سرخ در قالب نقوش گیاهی به صورت گل‌های زیبا به اجرا درآمده است (تصویر ۹).

مسجد سپهسالار

در این بخش به صورت اجمالی تزئینات معماری مسجد سپهسالار را به عنوان یکی از مساجد شاخص عصر قاجار در شهر تهران برای پی بردن به تفاوت‌ها و شباهت‌های شیوه تزئینی محلی مساجد کرمانشاه با مساجد پایتخت قاجارها، مورد واکاوی و بررسی قرار خواهیم داد.

یکی از این آثار معماری که به جرئت می‌توان آن را از بناهای شاخص و مهم پایتخت و به لحاظ تزئینات بی‌شمار و تناسب موزون آن اثری ارزشمند در هنر و معماری ایران اسلامی دانست بنای مسجد و مدرسه سپهسالار در تهران است.

گرایش پیدا کرده است؛ اما در دوران قاجار نیز هنرمندان با بهره‌گیری از مضامین طبیعی چون گل و مرغ، بوته و درخت و مشبک‌های رنگی با فرم‌های انتزاعی و واقعگرا، به بازنمایی شکوه و گیرایی طبیعت بر روی گچ پرداخته و مخاطب را تحت تأثیر خود قرار داده‌اند (موسوی حاجی و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۵). گچ همواره در کنار آجر در مسجد دولت‌شاه دو کاربرد مهم داشته است، از سویی در شیوه‌های مختلف آجرچینی، برای پر کردن فاصله استفاده می‌شده و از سوی دیگر به عنوان چسب و ملاط مورد استفاده قرار گرفته است. علاوه بر این در مسجد دولت‌شاه از این ماده به عنوان عنصری تزئینی در سقف شبستان استفاده شده است. چنانچه استفاده از این ماده در تزئینات شبستان مردانه و زنانه آشکار است. متأسفانه به خاطر عدم توجه و مرمت‌های ناشیانه، بسیاری از این عنصر تزئینی خراب شده است. در قسمت سقف شبستان با استفاده از گچ، نقوش گیاهی و اشکال هندسی به وجود آمده، اما در دیگر نقاط در تلفیق با آجرکاری و کاشی‌کاری اجرا شده است. دیوارهای شبستان دارای کتیبه‌های تزئینی گچ‌بری با خط زیبای نستعلیق است. از عنصر گچ حتی برای ساخت مقرنس‌های سقف شبستان نیز بهره گرفته‌اند (تصویر ۸).

تصویر ۸. نقوش گچ‌بری شبستان مسجد دولت‌شاه، با مضامین گیاهی (نگارندگان)

ب

الف

تصویر ۹. جزئیات نقاشی دیواری شبستان مسجد دولت‌شاه، با مضامین طبیعی؛ نقش گل و مرغ (نگارنده)

در زمینه‌های مختلف شناسایی شده‌اند و هنوز هنرآفرینی در این مسجد نیز ادامه دارد. در همین راستا هنرمندان در کنار آثار خوشنویسی، حجاری، گچ‌بری و کاشی‌کاری خود نام خود را به جای نهاده‌اند و این مسجد گرانبها را دارای ارزشی مضاعف نموده‌اند (تصویر ۱۰).

بیش‌ترین مصالح استفاده شده در این بنا آجر است. رنگ این آجرها سفید متمایل به زرد و کرمی رنگ است. نمای اصل بنا (داخلی و خارجی)، داخل ایوان‌ها، کف پوش صحن، سقف و کف شبستان تابستانی با آجر پوشیده شده است. در طاق راهروها و کف پوش صحن به عنوان یک عامل تزئینی از وجود آجر بهره‌گیری شده است. سنگ در این مسجد نقش فعالی را بازی می‌کند به نحوی که در آزاره مناره‌های غربی و جنوبی و اطراف صحن مرکزی و حیاط تولیت، علاوه بر جنبه حفاظتی، جنبه تزئیناتی به خود گرفته است. مجموعه زیبای کاشی‌کاری در این مسجد تنوع خاصی دارد که شامل ۴ فرم کلی می‌شود ۱- نقوش هندسی (منفرد یا گره چینی). ۲- گیاهی (اسلیمی و ختایی، شکوفه‌ها، گل و گلدان، سبد گل، میوه‌جات) ۳- گل و بلبل (گل و بلبل تنها، گل و بلبل و گلدان) ۴- مناظر و مریای (شامل مساجد با گنبد و گلدسته و قصر و خانه‌های ویلایی در کنار پل و رودخانه، دریا و قایقرانی، سراپردها و لوسترها و آویزها). ارتباط و انسجام نقوش هندسی، وحدت و اتحاد را در کل آفرینش بیان می‌کند و مناظر طبیعی و یا

مهندس ناظر و طراح این بنا میرزا مهدی خان شقاقی ملقب به ممتحن‌الدوله بود که در فرانسه تحصیل معماری نموده بود. معمار بنا نیز استاد حسن معمار قمی از سرشناس‌ترین معماران دوره خود بود که صحن اتابکی حرم حضرت معصومه (س) در قم نیز یکی از آثار ایشان است (زاکرزاده، ۱۳۷۳: ۳۶). اصلی‌ترین تزئینات در مسجد سپهسالار، کاشی‌کاری، آجرکاری، گچ‌بری و حجاری است. کاشی‌کاری در بنای سپهسالار به عنوان عنصر اصلی تزئینی خودنمایی می‌کند. انواع کاشی‌کاری به کار رفته در بنا شامل: کاشی هفت‌رنگ، معقلی، تک‌رنگ لعاب‌دار و معرق است که این نوع آخر به صورت اسلیمی، گره و برجسته در بنا به کار گرفته شده است. در حجاری بنا نیز همانند کاشی‌کاری آن ردپایی از نقوش تزئینی وارداتی از غرب مشاهده می‌شود که اصطلاحاً فرنگی‌کاری می‌شود. نقش گل‌های زنبق کنده‌شده در آزاره‌های سنگی، گواهی بر این مدعاست؛ البته در کنار نقوش یادشده، از نقوش سنتی مقرنس‌کاری و اسلیمی و خوشنویسی در نهایت پرکاری و دقت و ظرافت در آزاره‌ها و سکوها و پایه‌های سردرها، استفاده شده است.

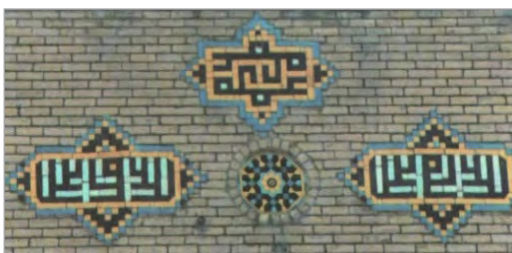
در مسجد سپهسالار از نقوش تزئینی کتیبه‌ای برای مزین کردن بخش‌های گوناگون مسجد بهره گرفته‌شده و با خطوطی مانند ثلث، نستعلیق و معقلی (بنایی) اجرا شده است. ویژگی این مسجد این است که به لحاظ نزدیک بودن به زمان معاصر (اواخر قرن ۱۳) اکثر معماران و هنرمندان آن

اب

الف

د

ج

تصویر ۱۰. جزئیات تزئینات معماری مسجد سپهسالار، الف) تزئین حجاری ب) نقوش هندسی کاشی‌کاری ج) نقوش گیاهی کاشیکاری د) تزئین کتیبه‌ای (نگارندگان)

قصر و سرایرده‌ها و گل و بلبل و میوه‌ها یادآور زیبایی‌ها و نعمت‌های بهشتی است.

تحلیل و مقایسه آرایه‌های مساجد حاج شهبازخان و دولت‌شاه بر اساس نقوش تزیینی

هنرهای تزیینی دوره قاجار، با اینکه از نظر کیفی در سطح پایین‌تری از هنر دوران پیشین قرار دارد و از جهت شکوه و بزرگی هم سنگ با آن نیست، اما ویژگی و هویت مستقل و پالوده‌ای را به نمایش گذاشته است (اسکارچیا، ۱۳۷۶: ۳۵) که سرشتی ایرانی اسلامی دارد. از دوره قاجاریه، تحت تأثیر هنر نقاشی اروپا، تحولاتی در موضوعات نقاشی ایرانی به وجود آمد که تأثیر آن را در نقاشی روی کاشی نیز می‌توان دید. منظره‌سازی به شیوه مناظر اروپایی که با قاب‌های مستطیل یا مربع شکل، مناظر را در خود جای داده‌اند در نقوش سنتی کاشی‌کاری ایرانی در مساجد قاجاری به چشم می‌خورد. اشکال عمده هندسی که شامل مربع، دایره و مثلث بوده با به هم پیوستن و ادغام درهم، نقوش جدیدی را ایجاد می‌کنند (فراست، ۱۳۸۵: ۷۱). در دوره قاجار کتیبه‌ها همانند دوره‌های قبل اهمیت ویژه‌ای داشتند. در این دوره کتیبه‌های متعددی به خط‌های ثلث و نستعلیق به چشم می‌خورد. تا اواخر دوره صفویه خط ثلث، خط رایج کتیبه‌ها بود، اما در دوره قاجار خط نستعلیق کاربرد بیشتری در کتیبه‌ها پیدا کرد. کاشی‌های دوره قاجار، از لحاظ تنوع رنگی، نقوش و کاربرد بارز هستند. طیف رنگ‌ها گسترده است و علاوه بر رنگ‌های مورد استفاده در دوره‌های قبل، رنگ‌های جدیدی مانند صورتی، ارغوانی و نارنجی استفاده شده است (Fahervari, 2000: 232). چنانچه طرح‌ها شامل نقوش گیاهی، مناظری از ساختمان‌ها، تصاویر انسانی و حیوانی و همچنین تصاویری از تاریخ و فولکلور ایران است (Porter, 1995: 81). تنوع رنگی و طرح در این دوره بسیار قابل توجه است. در ترکیب‌بندی اشکال و رنگ‌ها، اگرچه هنرمندان نیم‌نگاهی به سنت داشته‌اند، اما در مجموع توجه جدی به سنت‌های تصویری خود نکرده‌اند. در عوض کوشش برای نوآوری، بیشتر از علاقه به سنت یا رعایت آن به چشم می‌خورد. تأثیرپذیری از فضای تجملی و ملموس مادی و به‌کارگیری آنها در تزیینات بناهای مذهبی عمومی، ازدحام بیش از حد نقوش و عناصر در یک کادر، ساده‌سازی خطوط بنایی و اجرای آنها بدون ویژگی‌ها و آرایه‌های تزیینی، تنوع بیش از اندازه در رنگ و خصوصاً در اشکال به طوری که در بسیاری از موارد وحدت بصری آثار خدشه‌دار شده است و نیز اهمیت به رنگ بیش از فرم در آثار هنری دوره قاجار به چشم می‌خورد (گودرزی، ۱۳۸۸: ۳۱-۳۳). در دوران قاجاریه

استفاده از تکنیک هفت‌رنگ و کاشی‌های معرق کم‌وبیش ادامه یافت. ولی رایج‌ترین تکنیک، تکنیک هفت‌رنگ بود که شامل آبی لاجوردی، سبز روشن، ارغوانی روشن، بادمجانی، فیروزه‌ای، زرد و سیاه برای دورگیری‌ها می‌شد. این کاشی‌ها از لحاظ فرمی به اشکال چهارگوش یا مستطیلی درآمده‌اند (کاربونی و همکاران، ۱۳۸۱: ۱۱).

نقوش تزیینی مساجد قاجاری کرمانشاه به طور کلی به چهار دسته نقوش گیاهی، هندسی، کتیبه‌ای و حیوانی تقسیم‌بندی شده که هر یک، از اجزای مختلف و متنوعی تشکیل شده‌اند. ۱ - نقوش گیاهی عبارت‌اند از: الف) نقوش پیچک‌های اسلیمی و گل‌های ختائی. ب) نقوش گلدانی. پ) نقش گل و بوته. ت) نقش گل و مرغ. ث) نقوش ترنج و بته‌جقه. ۲ - نقوش هندسی مساجد قاجاری شهر کرمانشاه عبارت‌اند از: الف) نقوش گره چینی. ب) شمسه و ستاره‌های متنوع، پ) چندضلعی، لوزی، مربع، بیضی و دایره. ج) مقرنس. ۳ - نقوش کتیبه‌ای: الف) ثلث. ب) نستعلیق. ۴ - نقوش حیوانی: در قالب نقش پرندگان به صورت نقاشی دیواری. نقوش تزیینی معماری از لحاظ مضامین و موضوعات عبارت‌اند از: الف) مضامین طبیعی ب) مضامین هندسی ج) مضامین قرآنی و مذهبی د) مضامین حیوانی.

در راستای شناسایی تفاوت‌ها و شباهت‌های تزیینات معماری در دو مسجد قاجاری شهر کرمانشاه و مقایسه مساجد مذکور با مسجد سپهسالار که بر اساس تکنیک، نقوش و مضامین مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته‌اند، به این نتایج رسیدیم:

تزیینات کاشی‌کاری

کاشی در مساجد قاجاری کرمانشاه در قالب تکنیک هفت‌رنگ و معرق به اجرا درآمده است. تکنیک هفت‌رنگ در هر دو مسجد قاجار کرمانشاه، ولی معرق در مسجد حاج شهبازخان به کار رفته است. به لحاظ مضامین به صورت نقوش هندسی و گیاهی؛ نقوش هندسی در مسجد حاج شهبازخان کاربرد بیشتری دارد؛ اما در مسجد سپهسالار کاشی در سطح گسترده‌ای در قالب تکنیک هفت‌رنگ، معقلی و معرق، همراه با مضامین طبیعی، هندسی، حیوانی، مذهبی، مضامین فرنگی یا غربی و ادبی و شعر به کار رفته است. در مساجد دولت‌شاه و حاج شهبازخان کرمانشاه از مضامین فرنگی، منظره‌سازی طبیعی (رودخانه و آسمان) و مناظر معماری (خانه‌ها و بناهای مذهبی) خبری نیست.

تزیینات کتیبه‌ای

در مساجد قاجاری کرمانشاه کتیبه‌ها به دو خط ثلث و نستعلیق نوشته شده‌اند. خط نستعلیق در بنای دولت‌شاه به

تزئینات گچ‌بری

گچ‌بری فقط در مسجد دولت‌شاه در قسمت سقف بنا به کار رفته است که در اثر عوامل جغرافیایی و جوی، بسیاری از قسمت‌های این‌گونه تزئینات از بین رفته و قسمت‌های کوچکی از آن باقی مانده است. در مسجد سپهسالار از گچ و تزئینات گچی در ساخت و نوشتن سطح کتیبه‌ها، نقوش تزئینی گل و گلدان و غیره به وفور استفاده شده است؛ در حالی که در مساجد شهر کرمانشاه خبری از این‌گونه تزئینات جز در مسجد دولت‌شاه آن هم در سطح بسیار ضعیف نیست. جدول ۱ به تجزیه و تحلیل آرایه‌های مساجد دولت‌شاه و حاج شهبازخان بر اساس گونه‌های تزئینی موجود و جدول ۲ به مقایسه تزئینات معماری مساجد قاجاری کرمانشاه با مسجد سپهسالار تهران و جدول ۳ به مقایسه نقوش مساجد قاجاری کرمانشاه و مسجد سپهسالار تهران اختصاص دارد.

صورت حجاری سنگی با مضامین مذهبی (احادیث و جملات مذهبی) و در مسجد حاج شهبازخان به خط ثلث (آیات قرآن) به کار رفته است. در مسجد سپهسالار تنوع کتیبه‌ها بسیار پررنگ‌تر از مساجد کرمانشاه است و اسامی هنرمندان خوشنویس، کاشی‌کار، معمار و حجار، همراه با اشعار و ذکر تاریخ است. در حالی که در مساجد قاجاری کرمانشاه خبری از نام هنرمند طراح و غیره نیست.

تزئینات حجاری

حجاری مساجد قاجاری کرمانشاه، به صورت ستون‌های سنگی ماریچی شکل، پایه گلدانی و سر ستون‌های مقرنسی و مطابق به اجرا درآمده است. به طور کلی در حجاری مسجد سپهسالار، تزئینات فرنگی در قالب حجاری‌های انجام شده بر روی سنگ ازارها که نقوش گل و گلدان را به صورت واقعی و طبیعی اجرا کرده‌اند، نفوذ نموده‌اند. حجاری مساجد کرمانشاه متأثر از معماری سنتی ایرانی شکل گرفته‌اند، نه نقوش غربی.

جدول ۱. تجزیه و تحلیل آرایه‌های مساجد دولت‌شاه و حاج شهبازخان بر اساس گونه‌های تزئینی موجود

<p>کتیبه‌های موجود در بناهای مزبور کرمانشاه، با دو خط ثلث و نستعلیق نگاشته شده‌اند. خط ثلث در مسجد حاج شهبازخان و خط نستعلیق در مسجد دولت‌شاه کاربرد داشته است. به لحاظ معنا و مفهوم، کتیبه‌ها شباهتی ندارند. در مسجد حاج شهبازخان بیشتر به صورت آیات قرآنی و احادیث بر روی کاشی ظاهر شده؛ در مسجد دولت‌شاه کتیبه به صورت احادیث و جملات مذهبی کوتاه با تکنیک حجاری و گچ‌بری بر روی دیوار شبستان مسجد است که به علت مرمت نادرست، زیاد قابل خواندن نیست. ویژگی خط ثلث در کتیبه‌های مسجد حاج شهبازخان: دارای کشیدگی و تراکم نسبتاً زیاد، استفاده فراوان، پر کردن فضاهای خالی با نقطه و اعراب‌گذاری و نقوش ختایی، امکان خواندن نسبتاً آسان، اجرای بسیار ظریف و نفیس، دارای مضامین قرآنی و ادعیه. ویژگی خط نستعلیق در بنای دولت‌شاه: محور و نشانه‌ای از وحدت و نشانه هویت مستقل فرهنگ ایرانی، ساده و بدون تزئین، توجه و تأکید بر نقش‌مایه‌های مربع و مستطیل هم به عنوان کادر و هم به عنوان تک نقش هندسی در ترکیب‌بندی تزئینات، دارای مضامین مذهبی، ادعیه و شعر.</p>	<p>کتیبه نگاری</p>
<p>یکی از فراگیرترین نقوش جانوری در تزئینات معماری ایران نقش انواع مختلف پرنده است که به صورت نقاشی گل و مرغ و یا طرح‌های مستقل دیگری در میان گیاهان و سایر نقوش به کار گرفته شده‌اند. در روند تحول موضوعی و تزئینات معماری می‌توان گفت در دوره قاجار طرح‌ها و نقش‌ها متأثر از نقوش طبیعت‌گرایانه‌ای همچون گل‌های زنبق، نیلوفر آبی و سرخ‌رنگ و نیز انواع پرندگان بوده است. در مساجد قاجاری کرمانشاه از نقوش جانوری در سطح گسترده خبری نیست و تنها به صورت نقاشی دیواری در داخل شبستان مسجد دولت‌شاه به صورت گل و بلبل قابل مشاهده است. در بنای مسجد حاج شهبازخان نقوش جانوری دیده نمی‌شود.</p>	<p>نقوش جانوری</p>
<p>نقوش گیاهی در دو مسجد قاجاری کرمانشاه نسبت به نقوش هندسی جایگاه پایین‌تری دارند. نقوش گیاهی در قالب کاشی‌کاری هفت‌رنگ در بنای مسجد دولت‌شاه به صورت بسیار محدود قابل مشاهده است. رنگ‌هایی که در نقوش گیاهی به کاررفته‌اند، رنگ‌های سنتی از قبیل آبی، سبز، بنفش، آبی لاجوردی، قهوه‌ای، سیاه و سفید و هم‌چنین رنگ‌های غیر سنتی برگرفته از فرهنگ غرب هم چون زرد، قرمز و نارنجی در ترکیب با یکدیگر است. از لحاظ معنایی، توجه به امور دنیوی نسبت به دوره‌های قبل بیشتر شده و از توجه به عالم بالا کاسته شده است. از دیدگاه ترکیب‌بندی با وجود این‌که نقوش نسبت به سطح دیوارها کوچک‌تر شده‌اند، اما افراط در استفاده از قاب‌بندی‌ها به چشم می‌خورد. به طور کلی در مقایسه با دوره‌های قبل، وحدت کمپوزیسیون نقوش و ارتباط میان آنها شکسته شده است. نقوش گیاهی در قالب اسلیمی‌ها و ختایی‌ها به صورت برگ‌های نازک و پهن ترکیب زیبایی را در بنا به وجود آورده است. زمینه بیشتر اسلیمی‌ها سفید و با رنگ‌های آبی لاجوردی، صورتی و زرد نقش شده است. اسلیمی‌ها در بیشتر نقاط هر چه از مرکز دورتر می‌شود، بزرگ‌تر می‌چرخد و با خطوط سفید مستقیم و نقوش دیگر تکامل می‌یابد.</p>	<p>نقوش گیاهی</p>

ادامه جدول ۱. تجزیه و تحلیل آرایه‌های مساجد دولتشاه و حاج شهبازخان بر اساس گونه‌های تزیینی موجود

<p>یکی از چهار مؤلفه تزیینات اسلامی و ایرانی، نقوش هندسی است. در مساجد قاجاری کرمانشاه نقوش هندسی به صور مختلفی در تمام نقاط بنا بکار رفته است. یکی از بارزترین نمونه‌های این نقوش را در مسجد حاج شهبازخان، در قسمت محراب آن می‌توان مشاهده نمود. در داخل قاب مستطیل شکل، رنگ زمینه، قهوه‌ای روشن و از تقاطع خطوط مستقیم زرد و سیاه در وسط اثر، شکل‌های منظم هندسی ایجاد شده که از انواع آن می‌توان به گره چینی‌ها، ستاره‌ها و اشکال هندسی توپر اشاره نمود. رنگ‌های زرد و سفید در لوزی و مربع‌های هندسی به صورت تنهایی به کار رفته‌اند. در میان گره چینی‌ها، شکل‌های شمشه‌وار متشکل از خطوط آبی بر زمینه سفید نقش بسته‌اند و با خط سیاه‌رنگ از هم جدا شده‌اند. در مسجد دولتشاه با استفاده از تزیین حجاری اشکال متنوع هندسی را به وجود آورده‌اند.</p> <p>مقرنس: در مساجد قاجاری کرمانشاه، هنر مقرنس کاری به صورت ساده به کار رفته است، اما نحوه اجرای آنها بر روی آرایه‌های معماری متفاوت است، چنانچه در مسجد حاج شهبازخان در شبستان جنوبی در قسمت محراب و سقف گنبد‌ها به صورت کاشیکاری و در مسجد دولتشاه به صورت حجاری سنگی در محراب و ستون‌ها بکار رفته است. مقرنس سنگی مسجد دولتشاه به خصوص در داخل محراب در جایگاه خود بی‌نظیر است و ارزش هنر حجاری قاجاری این دوره را به نمایش می‌گذارد.</p> <p>نقش شمشه: نقش شمشه در مسجد حاج شهبازخان در قسمت محراب و سقف گنبد‌ها در قالب کاشی معرق و تکنیک معقلی به اجرا درآمده است. بنا به نظر محمد خزائی «شمسه الهام گرفته از نقش خورشید است که بیشتر با نقوش اسلیمی، ختایی، هندسی، کتیبه و در بعضی موارد با استفاده از نقوش حیوانی هم چون ماهی و یا پرند همراه شده است. شمشه هم‌چنین نماد کثرت در وحدت و وحدت در کثرت است. کثرت تجلی صفات خداوند است که در این نقش به صورت اشکال کثیر ظهور کرده است که از مرکزی واحد ساطع شده‌اند. روش کار رسیدن به خلوص و سپس درونی کردن آن است. در بعضی مواقع در مرکز شمشه چراغی قرار می‌گیرد که نمادی از سرچشمه نور الهی است» (خزائی، ۱۳۸۸).</p> <p>گره سازی: گره چینی از انواع تزیینات بنا است که به صورت هندسی و با قواعد مشخص، با مصالح گوناگون از جمله گچ، کاشی، آینه، آجر و ... اجرا می‌شود. در مساجد قاجاری کرمانشاه انواع مختلفی از گره سازی‌ها به روی کاشی‌های معرق مشاهده می‌شود. تنوع گره چینی در مسجد حاج شهبازخان بسیار است و ظریف‌تر به اجرا درآمده است. این گره‌ها در ترکیب با نقوش هندسی بر سطح کاشی‌های معرق به وجود آمده است. از نقش گره در مسجد دولتشاه در سطح کاشی خبری نیست و به روی گچ‌بری‌های سقف مسجد (بسیار محدود) به اجرا درآمده است.</p>	<p>نقوش هندسی</p>
---	-------------------

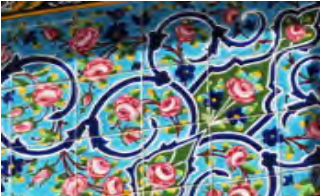

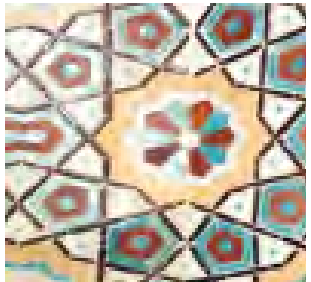
(نگارندگان)

جدول ۲. مقایسه تزیینات معماری مساجد قاجاری کرمانشاه با مسجد سپهسالار تهران

تزیینات معماری	مسجد حاج شهبازخان	مسجد دولتشاه	مسجد سپهسالار تهران
کاشی کاری	هفت‌رنگ، معرق و معقلی	هفت‌رنگ	هفت‌رنگ، معرق، معقلی، نره و برجسته
کتیبه	ثلث، نستعلیق	نستعلیق	نسخ، کوفی معقلی، ثلث و نستعلیق
حجاری	حجاری گلدانی ستون‌های سنگی شبستان	حجاری گلدانی ستون و محراب، نقوش گیاهی	حجاری سنگی نقوش گلدانی، ستون سنگی، گل و گلدان
آجر کاری	تزیین معقلی	ساده	نقوش مهری و معقلی و عرق‌چینی
گره چینی	شمسه، ستاره، چهار لنگه، هشت لنگه، پنج کند و ...	شمسه، مربع و مستطیلی	شمسه، ستاره، چهار لنگه و هشت لنگه، گل صابونگی و مربع مستطیل
نقاشی دیواری	ندارد	گل و مرغ و درخت	گل و درخت، نقوش گلدانی
گچ‌بری	ندارد	گیاهی و نقوش قلبی شکل و مشبکی	گیاهی اسلیمی، گل و گلدان و نقوش فرنگی

(نگارندگان)

جدول ۳. مقایسه نقوش مساجد قاجاری کرمانشاه و مسجد سپهسالار تهران

مسجد سپهسالار	مسجد دولتشاه	مسجد حاج شهباز خان	انواع نقوش
			اسلمی و ختایی
			هندسی
			کتیبهای
			گلدانی
	ندارد		شمسه

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

بررسی و شناخت آرایه‌های معماری مساجد قاجار شهر کرمانشاه در قیاس با مسجد سپهسالار در پایتخت قاجارها در شهر تهران و تحلیل ویژگی‌های ساختاری و تزئینی آنها نشان‌دهنده جلوه‌هایی متنوع، متغیر و گاه ترکیبی از ارزش‌های بومی و باورهای غربی حاکم بر معماری است. جلوه‌هایی که خود از شرایط اقتصادی، اجتماعی، اعتقادی، فرهنگی و همچنین بافت شهری هر مقطع زمانی از دوره قاجار تأثیر می‌پذیرد و به نوبه خود، بر روند ساخت‌وساز مساجد اثر می‌گذارد.

در ساخت فضاهای معماری و آرایه‌های معماری دوره قاجار و همچنین در سیر تأثیرپذیری آنها از ویژگی‌های معماری غربی، علی‌رغم مؤلفه‌های دیگر، دو عامل موقعیت اجتماعی و وضعیت اقتصادی، نقشی بسیار اساسی را ایفا کرده‌اند و همان‌گونه که شاهد آن هستیم، مساجدی که توسط خواص، رجال، درباریان و طبقات متوسط وابسته به آنها ساخته شده‌اند، اولین و شاید تنها مساجدی هستند که در معرض این جریان تغییر قرار می‌گیرند و دچار تحولاتی بنیادین می‌گردند. این موضوع را می‌توان در سبک غالب فضاهای معماری و آرایه‌های معماری مسجد سپهسالار تهران نیز جستجو کرد. در شهرهای غربی ایران، بیشتر فضاهای معماری مساجد از نوع سنتی است که این مسئله تا حدی اشاره به فقر اقتصادی ساکنان شهرهای فوق در دوره قاجار دارد. در شهرهای تهران، اصفهان و شیراز که دارای محلاتی بزرگ و نیمه اعیان‌نشین هستند، اکثر مساجد، تزئینات معماری به سبک تلفیقی (سنتی - غربی) دارند، بنابراین نتایجی چند محقق می‌شود.

مسجد دولتشاه و حاج شهبازخان به تاسی از معماری متداول دوره قاجاریه در دیگر نقاط ایران بنا شده که همان چهارچوب‌های حاکم بر معماری دوران قاجار بر آن حاکم است. مسجد به شیوه معمول در دوره قاجار تزئین شده، ولی از لحاظ تنوع ساختاری، شاهد گستردگی و ظرافت هنرهای تزئینی مساجد شهرهای مهم از جمله شیراز، اصفهان و تهران و... در آن نیستیم. نحوه معماری و تزئینات معماری در بناهای شهر کرمانشاه و تهران تشابهات و تفاوت‌هایی را نشان می‌دهد. برای مثال به لحاظ معماری مسجد سپهسالار به صورت چهار ایوانی، دارای گنبد و مناره‌های بلند و رفیع، وجود حجره‌های متعدد در اطراف صحن، و شبستان‌های تابستانی و زمستانی جداگانه است که توسط اشخاص دولتی در زمان قاجار ساخته شده است. در مقابل، مساجد قاجاری کرمانشاه با چنین طرح و پلانی بنا نشده و به صورت شبستانی و ساده توسط حاکمان محلی در شهر کرمانشاه بنا نهاده شده است. به لحاظ تزئین و نقوش تزئینی مساجد حاج شهبازخان و دولتشاه دارای تزئینات کاشی‌کاری، آجرکاری، گچ‌بری، حجاری، نقاشی دیواری و تزئین کتیبه‌ای هستند؛ اما این تزئینات ادامه‌دهنده تزئینات سنتی ایرانی دوره زندیه و صفوی (طبیعت‌گرایی و عدم تمرکز و تنوع اشکال در دوران اسلامی قبل از قاجاریه) هستند که به وفور قابل مشاهده است. اما مسجد سپهسالار دارای تزئینات و نقوش تزئینی برگرفته از معماری سنتی و فرنگی (تلفیقی) است. در تزئینات مسجد سپهسالار عناصر غربی از جمله (منظره سازی طبیعی و مناظر معماری) در قالب خانه و کلیسا بکار رفته، در مقابل عناصر فرنگی در مساجد قاجار شهر کرمانشاه قابل مشاهده نیست. به طور کلی در تحلیل تزئینات معماری مساجد قاجاری کرمانشاه، باید اذعان نمود که هرچند نمی‌توان این آثار را در ردیف جلوه‌های معماری طرز اول قرار داد، لیکن با توجه به شرایط ویژه شهر کرمانشاه در دوران قاجار، می‌توان آنها را در ردیف یکی از مهم‌ترین بناهای مذهبی که در حال حاضر میان عامه مردم ارزش و اهمیت خاص خود را دارد؛ جای داد.

منابع و مآخذ

- آرشیو سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری استان کرمانشاه.
- اسکارچیا، جیان روبرتو. (۱۳۷۶). *هنر صفوی، زند و قاجار*. چاپ اول، یعقوب آژند (مترجم)، تهران: مولی.

- بانی مسعود، امیر. (۱۳۸۸). **معماری معاصر ایران**. تهران: هنر و معماری.
- بایبوردی، حسین. (۱۳۴۷). مختصری از سابقه و احوال محمد علی میرزا دولت‌شاه. وحید، (۵۸)، ۱۴ تا ۲۱.
- برومند سرخابی، عنایت‌الله. (۱۳۸۸). **در جست‌وجوی هویت شهری کرمانشاه**. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری.
- بزرگمهری، زهره و خدادادی، آنهیتا. (۱۳۸۹). **آمودهای ایرانی**. تهران: سروش دانش.
- خزایی، محمد. (۱۳۸۸). تأویل نمادین نقش خورشید در هنر ایران. هنر.
- ذاکرزاده، امیرحسین. (۱۳۷۳). **سرگذشت طهران**. چاپ اول، تهران، قلم.
- سلطانی، محمدعلی. (۱۳۷۴). **جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان**. چاپ اول، تهران: سها.
- فراست، مریم. (۱۳۸۵). به کارگیری شاخصه‌های معماری اسلامی در معماری مسجد محله با تأکید بر کتیبه و نقوش هندسی. **مطالعات هنر اسلامی**، سال دوم (۴)، ۶۱ تا ۸۴.
- کاربونی، استفانو و ماسویا، توموکو. (۱۳۸۱). **کاشی‌های ایرانی**. چاپ اول، مهناز شایسته فر (مترجم)، تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی.
- کمالی، محمدرضا. (۱۳۸۸). **بررسی معماری در دوران قاجار**. دانش و مرمت و میراث فرهنگی، (۴ و ۵).
- گلزاری، مسعود. (۱۳۵۰). **کرمانشاهان باستان**. تهران: بی‌نا.
- گودرزی، مرتضی. (۱۳۸۸). آیین خيال (بررسی و تحلیل تزیینات معماری دوره قاجار). چاپ اول، تهران: سوره مهر.
- مکی نژاد، مهدی. (۱۳۸۷). **تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی (تزیینات معماری)**. چاپ اول، تهران: سمت.
- موسوی حاجی، سید رسول و مازیار نیک بر. (۱۳۹۰). **هنرهای کاربردی دوره اسلامی**، تهران، سمت.
- Fehervari, G. (2000). **Ceramics of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum**. London: I.B.Tauris.
- Porter, V. (1995). **Islamic Tiles**. London: British Museum Press.

Received: 2016/11/16

Accepted: 2017/05/14

Study and Identification of the Ornamental Architecture of two Qajar mosques in (Dolatshah the Haj shahbaz khan) the Kermanshah city, and comparison with Sepahsalar mosque in Tehran city

Sayed Hashem Hosayni* Farid Ahmadzadeh**

5

Abstract

During the Qajar era in the Kermanshah city, as an important city and the center of the government eldest son of Naseroddin shah, Mohammad Ali Mirza has made spectacular monuments including mosques with beautiful and special decorative features. In this study, an attempt was made, focusing on two mosques Dolatshah and Haj Shhbazkhan, the most important religious monuments of this period in Kermanshah, to study, describe, analyzed and compare their architectural decorations (Tiling, brickwork, stucco, carving, etc.). The study is to emphasize the native elements, in creating motifs and themes of architectural decoration of these mosques, as well. The main reason behind selecting these two mosques is that they have special advantage than the other Kermanshah Qajar mosque, and indicators architectural, as far as the nature of architectural decoration and decorative motifs are concerned and decorative elements in Kermanshah Qajar period can be clearly seen in them. The most important criteria to be examined in this study, consist of decorative indicators related to the architecture of these mosques in terms of color, function, content and way of implementation. Also a comparison is made between decorating these two mosques together and with Sepahsalar mosque; as one of the Index mosques Qajar era in Tehran city to understand differences and similarities decorative style local mosques with mosques in the Qajar capital. Research findings show that the architectural decoration in Qajar mosques of the Kermanshah city, includes geometric designs, flora, fauna, landscape and inscription decorated; that show a close relationship with other decorating contemporary in terms of style and content. The present study has been done based on field surveys and library studies, and then using descriptive and analytically methods.

Keywords: Haj Shahbaz Khan Mosque, Dolatahah mosque, Sepahsalar mosque, decorative motifs, Qajar era, Kermanshah city.

* Associate professor. Faculty of Preservation and Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan.

** MA, Islamic archaeology, Faculty of Preservation and Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan.
(Correspondent author)